

*N*ORDIC NOIR: РАЗВИТИЕ И ВЪЗХОД НА СКАНДИНАВСКАТА КРИМИНАЛНА ЛИТЕРАТУРА

Атанас Добрев

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“ (България)

NORDIC NOIR: THE DEVELOPMENT AND RISE OF SCANDINAVIAN CRIME
FICTION

Atanas Dobrev

Plovdiv University Paisii Hilendarski (Bulgaria)

adobromiro@uni-plovdiv.bg

Abstract: The purpose of this article is to present an overview of Scandinavian crime fiction and to present the development and rise of the Nordic noir genre – its origin, characteristics, prominent authors and titles from the entire Nordic area – with an emphasis on Norwegian crime fiction. Moreover, the paper tries to demonstrate certain traditional themes and motifs that can be found in Scandinavian crime fiction and to make a suggestion as why this kind of fiction is so beloved by the reading public from all over the world.

Keywords: Nordic noir genre, Scandinavian crime fiction, Norwegian crime fiction, themes and motifs, development and rise

Резюме: Целта на настоящата статия е да се извърши обзор на скандинавската криминална литература и да се представи развитието и възхода на жанра Северен ноар – неговите произход, особености, видни автори и произведения от целия скандинавски ареал – като се постави акцент върху норвежката криминална литература. Освен това в статията ще се направи опит да се покажат определени традиционни теми и мотиви, които могат да бъдат открити в скандинавската криминална литература, и да се изкаже предположение защо подобен вид литература е толкова обичан и търсен от читателите по цял свят.

Ключови думи: Северен ноар, Скандинавско крими, Норвежка криминална литература, теми и мотиви, развитие и възход

Можем ли да кажем със сигурност кога на литературния небосклон изгрява звездата на криминалния роман? Дали той води началото си от Книгата на книгите, Библията, в която се описва първото убийство, или, може би, основата се поставя от

някоя от познатите митологии на европейската цивилизация? Доколко обаче би било правдоподобно да причисляваме религиозни текстове и древни предания към жанра на криминалния роман?

Според литературните теоретички Гунхилд Агер и Ане Марит Воде (Agger, Waade 2010: 12–14) за начало на криминалния роман могат да се приемат първите години на XIX век, който се заражда по онова време в САЩ, а малко по-късно и в Европа – във Великобритания и Франция. Основна роля за развитието и популяризацията на жанра се отрежда на англоезичните автори, в това число Едгар Алан По, прочул се със своите мрачни и зловещи, изпълнени със загадъчност творби. Авторът бива определян за родоначалник на криминалния жанр (Seppälä, Badley, Nestingen 2020: 1–2) и създател на първия детектив в литературата, Огюст Дюпен, който се появява в разказа „Убийствата на улица „Морг“ от 1841 г.¹ Стремешът на Е. А. По е да издигне криминалната литература, която дотогава е считана за „булевардна“, и да я приобщи към „лоното“ на високата литература. Освен него, като стожери за подема и разпространението на криминалния роман е нужно да бъдат споменати имената на сър Артър Конан Дойл и неговата поредица за Шерлок Холмс; Агата Кристи, най-известния в света автор на криминални истории, преведени на над 103 езика (Guinness World Records 2017) – със своите детективи Еркюл Поаро и госпожица Марпъл – една от първите разследващи героини в литературата изобщо; романите на Дороти Сейърс с главен герой сър Питър Уимзи; тези на Реймънд Чандлър с небезизвестния детектив Филип Марлоу; Дашиъл Хамет с неговия „Малтийски сокол“ и Жорж Сименон с неговия инспектор Мегре.

Макар традиционно да се приема, че жанрът се заражда отвъд Океана, всъщност неговият първи представител в Европа, а и в света като цяло, е норвежецът Мауриц Хансен с неговия роман „Убийството на механика Ролфсен“ от 1839 г., появил се цели две години преди „Убийствата на улица „Морг“ на Е. А. По, погрешно считано за произведението, с което се поставя началото на криминалния жанр. Хансеновата творба е, така да се каже, „виновникът“ за възникването и развитието на едно направление в криминалната литература, носещо характерни географски, езикови и нравствени особености, познато в световната литература под името

¹ Годишите след произведенията посочват оригиналните издания, а не преводите им на български език. Тъй като някои от авторите и произведенията, които ще бъдат споменати в статията, не са познати и преведени в България, предлагам българска транскрипция на имената и свой превод на оригиналните заглавия, изписани в скоби с курсив. Когато заглавието е предадено без оригиналното заглавие в скоби, то романът вече има свой превод на български език, бел. авт.

Scandinavian Crime или *Nordic Noir* (Скандинавско крими или Северен ноар).

Жанрът на скандинавския криминален роман се отличава именно със своята семпла и реалистична проза (представяне хода на разследване на престъплението, личния живот на главния герой, в случая – полицай, инспектор или детектив), разказана без ненужни метафори, описваща тежки и драматични сюжети и меланхолични герои, представени в дъждовна и мрачна обстановка, стимулираща сякаш появата тъкмо на най-черните и зловещи страни от човешката душа (Nestingen 2011: 172–173). Посредством прозата си, скандинавските автори често подлагат тъй наречените *velferdsstater* („социални държави“) на сериозна обществена критика, като засягат политически и социални теми и въпроси за равноправието между половете. Отправят критика на „страните на благосъстоянието“, в които въпреки богатството и презадоволеността на населението им „е започнало някакво израждане на човешкия дух и се усеща една ужасяваща вътрешна празнота и пустота на съзнанието“ (Zhelev 2014).

Под названието *Скандинавско крими* най-често се възприема криминалната литература на трите държави Дания, Норвегия и Швеция, ала ако погледнем по-обстойно в книжарниците и библиотеките, ще забележим, че понятието включва в себе си и литературите на Финландия и Исландия, затова някои изследователи предпочитат да използват термина *Северен ноар* (Nilsson 2016: 538–539), а други боравят и с двата като синоними² (Arvas, Nestingen 2011: 15).

Понятието *Скандинавско крими* се свързва с шведското писателско дуо и съпрузи в живота Май Шьовал и Пер Вальо, чиято поредица³ от десет романа за случаите на инспектор Мартин Бек в столицата Стокхолм излиза между 1965 г. и 1975 г. (до смъртта на Пер Вальо). Шьовал и Вальо задават модела на скандинавската криминална литература, „като я правят разпознаваема за читателите извън скандинавските страни“ (Arvas, Nestingen 2011: 2)⁴.

Терминът *Северен ноар* е значително по-нов и се появява около края на 90-те години на XX век и в началото на новото хилядолетие, когато на литературния небосклон изгряват звездите на автори от Исландия и Финландия – например Арналдур Индридасон с неговия „Стъклен град“ от 2000 г. и Лена Лехтолайнен с романа „Моето първо убийство“ (*Ensimmäinen murhani*) от 1993 г., повлияни

² Аз самият също разбирам и използвам двете понятия като синонимни, бел. авт.

³ Поредицата е именувана „Роман за едно престъпление“ (*Roman om ett brott*), а първият роман от нея е „Роузана“.

⁴ Всички цитати, които не са от източници на български език, са в мой превод, бел. авт.

изключително от шведските, норвежките и датските романи-образци в криминалния жанр (Seppälä, Badley, Nestingen 2020: 6). Голяма част от изследователите на *романа за престъплението* и неговите критици свързват *ноар* в понятието *Северен ноар* „с представата за суровите и тъмни скандинавски зими, когато дните са къси, а нощите дълги“ (Bergman 2014: 81–82), и тълкуват безлюдните и обширни пейзажи на Севера като „символи, представящи типичното скандинавско настроение и манталитет“ (Bergman 2014: 81–82).

Докато някои литературни теоретици твърдят, „че географското изместване за възприятието на криминалния жанр в посока север е иницирано“ (Forshaw 2012: 5) от датчанина Петер Хьог и романа му „Госпожица Смила и нейното усещане за сняг“ от 1992 г., то други подчертават несъмнения принос за развитието и възхода на жанра на шведа Стиг Ларшон и трилогията му „Милениум“, издадена посмъртно в периода 2005–2007 г. (Grydehøj 2020: 121–122). Литературоведката Шерщин Бериман от Центъра по езици и литература към университета в Лунд, Швеция, говори именно за „ефекта Стиг Ларшон“ след 2005 г. (Bergman 2014: 83), който, от една страна, увеличава желанието за четене и търсенето на скандинавски криминални автори от международната читателска публика, а от друга – прави издателите от цял свят по-склонни да рискуват с нови и непознати писатели от тези страни, закупувайки правата за издаване на книгите им на съответните чужди езици, като сравняват авторите и търсят в тяхно лице „новия Стиг Ларшон“ – име, превърнало се в емблема за качествена криминална скандинавска литература. Ето защо можем да се натъкнем на фрази от рода: „Следващият Стиг Ларшон“ за норвежеца Ю Несбьо, „Ларшон детрониран: Ето я новата кралица на Скандинавското крими“ за норвежката Ане Холт или „Исландският отговор на Ларшоновия „Милениум“ за писателката Ирса Сигурдартир (Bergman 2014: 83).

Въпреки че поставя основите на криминалния роман в Северна Европа, Мауриц Хансен не създава традиция за развитието на жанра, тъй като умира през 1842 г., едва няколко години след публикуването на „Убийството на механика Ролфсен“. Ще изминат цели седемдесет години, когато, в началото на ХХ век (1909 г.), ще бъде отпечатан романът „Желязната карета“ (*Jernvognen*) на норвежкия писател Свен Елвеста, прочул се със своя псевдоним Стайн Ривертон, оставил най-голямото творчество в скандинавската криминална литература – над 115 романа с главни герои разследващите детективи Асбьорн Краг и Кнут Гриб – един от най-превежданите норвежки писатели още приживе, титулуван като „класик на

норвежкото крими“ и еталон за качество, с когото се мерят всички останали автори в жанра (Skei 2018: 28). Стайн Ривертон постига своето абсолютно майсторство в „Желязната карета“ – смесица от детективска история и психологически трилър – която се отличава както по отношение на заплитащата се интрига в повествованието, така и в изобразяването на околната среда и завладяващия ефект на ужаса, държащ в напрежение читателската публика в рамките на целия роман (Skei 2018: 30).

Една от книгите, която обезателно принадлежи към най-добрите в норвежката криминална литература, е „Мъртвешкото езеро“ (*De dødes tjern*) на Андре Бярке от времето на Втората световна война (1942). Андре Бярке казва, че криминалният жанр е „една от най-достоините и значими форми на литературата“ (Skei 2018: 31) и си поставя за цел да го изследва в нови посоки, за да разбере загадъчните причини зад убийството, за които се смята, че се коренят още в предисторията на убиеца. Неговият герой, психологът Кай Бюге, разрешава мистериите чрез класически фройдистки анализ, но подчертава, че на света съществуват неща, непонятни за хората, и че окултното и магичното все още могат да занимават човешкия ум дори когато загадката на престъплението е разрешена успешно (Skei 2018: 31).

През 70-те години на XX век в Норвегия се заражда тъй наречената „обществено критическа“ криминална литература със своите политически и шпионски трилъри. Това е периодът, в който норвежкият ноар претърпява своята най-голяма промяна – той се „професионализира“, така да се каже, както по отношение на авторите, така и по отношение на издателите и маркетинга (Skei 2018: 32). Всичко започва през 1972 г., когато е основан Клуб „Ривертон“ – обединение на норвежките криминални автори – който трябва да работи за доброто име и развитието на жанра в Норвегия и от 1973 г. раздава ежегодната награда, носеща името „Златният револвер“, за най-добър норвежки ноар (Skei 2018: 33). Освен наградата на Клуб „Ривертон“, в Скандинавския север се присъжда още една награда с огромно значение за криминалния жанр – „Стъкленият ключ“, раздаван ежегодно (от 1991 г. насам) от „Асоциация на скандинавските писатели на криминални романи“ (*Skandinaviska Kriminalsällskapet*) за най-добро произведение от датски, норвежки, финландски, шведски или исландски автор.

Още от 1967 г. в Норвегия започва да се издава „Черната поредица“ (*Den svarte serie*), която се отличава със своите качествени криминални романи (първите няколко години само преводни), в това число и 10-томната поредица на шведите Май Шьовал и Пер Вальо, оказала се решаващ фактор за започване на писателска кариера в жанра

на множество млади норвежки автори – най-известният от които, Гюнар Столесен, остава в историята със своята поредица⁵ за частния детектив Варг Веум, на която дължи и световната си слава⁶. Героят е бивш служител на службата за закрила на детето, чиито разследвания са свързани с всекидневната действителност на обикновени хора, изправени пред необходимостта да оцелеят или да станат жертви в сблъсъка с престъпни сили, превърнали живота им в ежедневна борба.

През 90-те години на ХХ век изгряват звездите на голям брой автори, които насочват жанра в нова посока и го извеждат на съвсем друго ниво. Писателите изграждат заплетено повествование, като намират различни начини за увеличаване на напрежението, много често разкъсват хронологичния наратив и включват по няколко разказвачи в произведенията си. Освен това голяма част от убийствата са описани изключително реалистично, а местопрестъпленията са добре познати на авторите, които често са живели или израснали в районите на случката (Skei 2018: 36). От 1995 г. започва така нареченият „Златен век“ на норвежкия ноар, който продължава вече повече от 25 години, като една немалка част от писателите са представители на „нежния пол“ – тук трябва да бъдат споменати имената на Карин Фосум с психологическите ѝ творби „Окото на Ева“ и „Индийската съпруга“, съответно от 1995 г. и 2000 г.; Ане Холт с феминистките ѝ романи „Всичко мое“ от 2001 г. и „Мотив за убийство“ от 2004 г.; Уни Линдел с „Ловецът на сънища“ (*Drømmefangeren*) от 1999 г. и „Дронът“ от 2018 г. (и трите авторки претендират за титлата „Кралица на норвежкия ноар“), а също така романите на Ким Смоге и Шерци Шен. От представителите на „силния пол“ трябва да бъдат отбелязани Ю Несбьо (провъзгласен за съвременния „Крал на норвежкия ноар“) с неговата „Червеношийка“ от 2000 г. и „Снежния човек“ от 2007 г. (главното действащо лице е антигероят инспектор Хари Хуле); Курт Ауст (псевдоним на норвежко-датския писател Курт Йостергор) с историческите трилъри „Денят на страшния съд“ от 1999 г. и „Прокълнатият“ от 2003 г. с главни герои професор Томас Буберг и асистентът му – Петер Хортен; Томас Енгер с неговите „Мнима смърт“ от 2009 г. и „Фантомна болка“ от 2011 г.; Йорген Бреке с „Където злото властва“ от 2011 г. и „Човешката природа“ от 2013 г.; Торкил Дамхауг с психологическите му романи „Подпалвачът“ от 2011 г. и „Петият сезон“ от 2016 г., както и

⁵ Най-дългата поредица в съвременната норвежка криминална литература: между 1977 г. и 2022 г. Гюнар Столесен създава 20 романа и 2 сборника с разкази с един и същи главен герой.

⁶ Става въпрос за романа „Докато смъртта ни раздели“ от 1979 г.

„сензацията“ Самюел Бьорк с неговата серия за разследванията на Холгер Мунк и Миа Крюгер от последните няколко години.

В голяма част от тези романи читателите разполагат с повече информация от самите детективи и полицията, защото „чуват“ мислите на престъпника или „разчитат“ желанието за извършване на криминалното деяние в „изкривения“ престъпен ум и проследяват развитието на действието в различни етапи (преди и след убийството, по време на разследването) (Skei 2018: 38).

Първите *истории за престъпления* в Швеция се появяват още в края на XIX век, ала жанрът започва да се налага през 30-те години на XX век и изживява своя първи „Златен век“ през 50-те и 60-те години благодарение на творчеството на Стиг Трентер, Мария Ланг, Вик Сьунесон (Arvas, Nestingen 2011: 4) и споменатото вече писателско дуо Шьовал-Вальо. Своя втори апогей шведският ноар постига през 90-те години на XX век и след 2000 г., като на книжния пазар се откроява творчеството на „златното каре“ на шведския криминален трилър: Хенинг Манкел с може би най-известния разследващ комисар в Швеция – Курт Валандер; Стиг Ларшон с неговата „мъжемразка“ Лисбет Саландер; Камила Лекберг с поредицата си „Убийства във Фелбака“ и Лиза Марклунд с „борбената“ детективка Аника Бенгтзон. Освен тях международно признание за романите си получават още писателите Александра Коельо Андорил и Александър Андорил (съпрузи в живота), творящи под общия псевдоним Ларш Кеплер и създатели на поредицата за криминален инспектор Юна Лина; Хокан Несер (за криминалните поредици, посветени на инспекторите Ван Ветерен и Барбароти); Лейф Г. В. Першон (за следовател Еверт Бекстрьом) и Арне Дал (за поредицата си „А-групата“).

В Дания отделни криминални истории могат да се намерят още в ранното творчество на Нобеловия лауреат Йоханес Йенсен (около края на XIX век) и в някои от романите на Ханс Шерфиг и Ханс Кирк. Най-голямото име на криминалния жанр до края на Втората световна война в Дания остава това на Пеле Русенкранц с поредицата му романи от началото на XX век (Arvas, Nestingen 2011: 4). Своята „Златна ера“ датският ноар отбелязва през новото хилядолетие в лицето на Юси Адлер-Улсен с разследванията на неговия „Отдел „Q“ и международно признатия му трилър „Убийци на фазани“ от 2008 г., другия датски бестселър – „Кестеновия човек“ на Съорен Свайstrup от 2018 г., Катрине Енгберг с криминалната ѝ поредица за следователи Йеппе Кьорнер и Анете Вернер и съвсем новите герои на писателското дуо Ким Фебер и Йени Педерсен от 2021 г. Разбира се, „главният виновник“ за

съвременното развитие на този жанр в Дания е вече споменатият Петер Хьог с неговото постмодернистично пресичане на границата между „високата“ и „ниската“ литература с романа му „Госпожица Смила и нейното усещане за сняг“ от 1992 г., който „открехва вратата“ за наличието на подобен вид датска литература (Arvas, Nestingen 2011: 13).

Исландското крими се появява в навечерието на Втората световна война, като най-известният автор през този период е Олафюр Фридриксон, чийто роман „Всичко е наред в Рейкявик“ (*Allt í lagt í Reykjavík*) от 1939 г. засяга темите за социалното неравноправие в обществото и критикува управляващия елит (Arvas, Nestingen 2011: 4). Повлиян от „събратята си по жанр“, исландският ноар процъфтява през новия век, когато на литературния хоризонт изгряват звездите на автори като вече упоменатия Арналдур Индридасон с романите му „Стъклен град“ и „Гробна тишина“, излезли от печат съответно 2000 г. и 2001 г.; Ирса Сигурдардотир с нейната „ДНК“ (първият случай на Хюлдар и Фрея) от 2014 г. и Рагнар Йонасон с поредицата за разследванията на младия полицаи Ари Тор Арасон.

Първите сведения за криминални истории на фински език датират от 1910 г., ала до началото на 90-те години на миналия век не се открояват определени имена (Arvas, Nestingen 2011: 4–5). След това обаче нещата се променят с появата на споменатата по-горе Лена Лехтолайнен и поредицата ѝ романи за полицайката Мария Калио. Освен нея на литературната сцена във Финландия впечатление правят и романите на Мати Рьонкя, шведскоговорящата финландска авторка Моника Фагерхолм с „Момичето от Америка“ от 2004 г., Анти Туомайнен със своя „Лечител“ от 2010 г. и Макс Сеек с неговите „Ловци на вещици“ от 2019 г.

През последните години се наблюдава засилен интерес към криминалната литература на Скандинавския север, която бележи главоломен комерсиален успех на международния книжен пазар, но бива и обстойно изследвана от академичната среда. Литературата на *Северния ноар* може да бъде разгледана като своеобразна призма, представяща облика на скандинавските страни в епохата на неолиберализма (Grydehøj 2020: 128). Вследствие на това криминалните романи, написани от скандинавски автори, създават специфични очаквания у читателската публика за наличието на теми като избора между добро и зло, борбата с вътрешните демони у човека, въпросите за насилието, алчността и амбицията, ролята на мрачното и дъждовно време, социалната и политическа критика (Arvas, Nestingen 2011: 14). Светлозар Желев, водещият на рубриката „Литературен гид“ в рамките на

предаването „Библиотеката“ по БНТ 1, говори за „помитащата сила на скандинавската криминална вълна през XXI век“ (Zhelev 2014) и отпечатъка, който тя оставя върху международната литературна сцена, като дава за пример вече покойния Хенинг Манкел – дългогодишен Почетен председател на Европейската награда за литература – избор, който сочи, че криминалният жанр отдавна вече не се смята за „нисък“.

Библиография

- Agger, Waade 2010*: Agger, G., A. M. Waade. *Introduktion. Skandinavisk krimiproduktion og krimiforskning.* – In: *Den skandinaviske krimi: Bestseller og blockbuster.* Red. G. Agger & A. M. Waade. Göteborg: Nordicom, 2010.
- Arvas, Nestingen 2011*: Arvas, P., A. Nestingen. *Introduction: Contemporary Scandinavian Crime Fiction.* – In: *Scandinavian Crime Fiction.* Ed. by P. Arvas & A. Nestingen. Cardiff: University of Wales Press, 2011.
- Bergman 2014*: Bergman, K. *The Captivating Chill: Why Readers Desire Nordic Noir.* – *Scandinavian-Canadian Studies*, 22/2014, 81–83.
- Forshaw 2012*: Forshaw, B. *Death in a Cold Climate: A Guide to Scandinavian Crime Fiction.* New York: Macmillan, 2012.
- Grydehøj 2020*: Grydehøj, A. *Nordic Noir.* – In: *Introduction to Nordic Cultures.* Ed. by A. Lindskog & J. Stougaard-Nielsen. London: UCL Press, 2020.
- Guinness World Records 2017*: Guinness World Records: Most translated author. 07.03.2017. [date of entering 11.01.2023]. <<https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/67389-most-translated-author>>.
- Nestingén 2011*: Nestingen, A. *Unnecessary Officers: Realism, Melodrama and Scandinavian Crime Fiction in Transition.* – In: *Scandinavian Crime Fiction.* Ed. by P. Arvas & A. Nestingen. Cardiff: University of Wales Press, 2011.
- Nilsson 2016*: Nilsson, L. *Mediating the North in Crime Fiction: Merging the Vernacular Place with a Cosmopolitan Imaginary.* – *Journal of World Literature*, 1/2016, 538–539.
- Seppälä, Badley, Nestingen 2020*: Seppälä, J., L. Badley, A. Nestingen. *Introduction: Nordic Noir as Adaptation.* – In: *Nordic Noir, Adaptation, Appropriation.* Ed. by J. Seppälä, L. Badley & A. Nestingen. London: Palgrave Macmillan, 2020.
- Skei 2018*: Skei, H. H. *Norge: Detektivfortellinger og kriminalromaner – Lystlesning og blodig alvor, Norsk krim 1840 – 2018.* – *Nordisk Tidskrift*, 1/2018, 28–38.
- Zhelev 2014*: Zhelev, S. „Misterioso“ na Arne Dahl. *Shvedskata kriminalna valna pomitasvetovnata literaturna stsena.* – *Literaturen gid*, 15.03.2014. [date of entering 11.01.2023].

<<https://literaturengid.wordpress.com/2014/03/15/>>. [*Желев 2014*: Желев, С. „Мистериозо“ на Арне Дал. Шведската криминална вълна помита световната литературна сцена. – Литературен гид, 15.03.2014. [прегледан 11.01.2023]. <<https://literaturengid.wordpress.com/2014/03/15/>>].